

„HOGYAN JÖTTEM RÁ, HOGY ZSIDÓ VAGYOK?”

Interjúk

Akik túléltek a második világháború zsidóüldözéseit, egész életük során hordozták és hordozzák a sebeket, amelyeket szenvedéseik, hozzátartozóik elvesztése és sorstársaik pusztulása ütött rajtuk. Az elmúlt évtizedekben Amerikában, Izraelben és néhány nyugat-európai országban elsősorban pszichológusok és pszichiáterek rendszeres kutatásokat folytattak arról, hogy miként dolgozták fel a volt üldözöttek a Holocaust okozta megrázkódtatásokat, milyen pszichés problémákkal kellett megküzdeniük, amikor új életet kezdtek az üldöztetések után. Az eddig feldolgozott anyagból nehéz általános következtetéseket levonni, mivel elsősorban azokkal készülték mélyinterjúk, klinikai esettanulmányok, akik orvosi vagy pszichológiai problémáik miatt fordultak szakemberhez. Mindenesetre a vizsgálatok azt jelzik, hogy a Holocaust feldolgozása nemcsak a közvetlenül érintettek számára nehéz feladat, hanem a háború után születetteknek, a „második generáció” tagjainak is évekre szóló, sokszor megoldhatatlannak látszó probléma. A kutatások azt bizonyítják, hogy a szülők, sokszor tudatalanul, továbbörökítik traumáikat gyermekeikre, amelyek megjelenhetnek sajátos személyiségzavarok, neurotikus tünetek formájában, de általános identitásválságként is, a személy és a környezet viszonyának zavaraiiban.

A mai Magyarországon becslések szerint kb. 80–100 ezer zsidó származású ember él. Jelentős részük már a háború után született. A mindennapi tapasztalat és néhány klinikai vizsgálat (Virág Teréz pszichoanalitikus esettanulmányai) ugyan arra mutat, hogy a Holocaust utáni nemzedék körében megtalálhatók mindazok a problémák, amelyekről a nemzetközi szakirodalom számol be, de általánosabb következtetések levonására semmiféle megbízható, rendszerezett anyag nem áll rendelkezésre. Sötétben tapogatózik tehát az a kutató, aki általános jellemzést szeretne adni a magyarországi „második generáció”-ról. S annál is nehezebb a dolga, mivel valószínű, hogy Magyarországon nemcsak a nyugati szakirodalomban leírt „másodlagos traumatizáció” pszichés jelenségei játszottak fontos szerepet a korosztály arculatának meghatározásában, hanem a „zsidókérdés” mint történelmi és társadalmi probléma háború előtti és utáni alakulása is, azaz olyan tényezők, amelyek más kontextusban nem fordulhattak elő.

1981-től kezdve készítünk családtörténeti interjúkat a „második generáció” tagjaival, azzal a szándékkal, hogy mind pszichológiai, szociálpszichológiai, mind pedig szociológiai szempontból értékelhető anyagot szerezzünk egy mind-

máig élő társadalmi-történelmi problémának – zsidók és nem zsidók magyarországi együttélésének – jobb megértéséhez. Interjúink nem szociográfiai jellegűek, céljuk a szisztematikus anyaggyűjtés, módszerükben az oral history-típusú, illetve a szociológiai és pszichológiai mélyinterjúk módszereit követik. Az alább közölt interjúrészletek témájának megválasztásakor arra törekedtünk, hogy olyan kérdésről legyen szó, amely egyidejűleg a vizsgált jelenség több oldalát is megmutatja. Erre a legalkalmasabbnak azoknak a helyzeteknek a felidézése látszott, amelyekben a megkérdezettek, emlékezetük szerint, először tudatosították származásukat.

„Hogyan jöttél rá, hogy zsidó vagy?” – ezt a kérdést a világ legtöbb országában megrökönyödéssel vagy legalábbis értetlenül fogadná a megkérdezett. Jelenlens a zsidóság akár nemzetiségi vagy etnikai tudatot, akár vallást, akár pedig kulturális hagyományokat, családi szokásokat vagy ezek bármilyen elegyét, aki ma a szó akármely értelmében is zsidó, a világ legtöbb részén erre nem „rájönni” szokott, hanem zsidóságát természetes módon hagyományozza rá családjá, mindennapi és kulturális környezete, és veszi tudomásul a társadalom, amelyben él.

Magyarország azonban azon ritka helyek közé tartozik, ahol a dolog gyakran nem így zajlik. A magyarországi „második generáció” jelentős része rájött arra, hogy zsidó, azaz nem a fent említett identitások, hagyományok bármelyikének természetes úton való áthagyományozódása alapján szerzett tudomást származásáról, hanem már félig-meddig felnőtt korában fedezte fel azt. Sokszor idegenek „világosították fel”, vagy ha családtagoktól tudta meg, akkor gyakran valamilyen kínos helyzet bekövetkezése miatt, többnyire konfliktusok és komplexusok közepette.

Magára a jelenségre lehet történelmi magyarázatot találni. A magyarországi zsidóság többsége a 19. század második felétől kezdve egyértelműen az asszimilációnak kötelezte el magát, és az első világháború előtti korszakban nagy lépéseket is tett az asszimiláció útján. Ez a gyors asszimilációs folyamat azonban a két világháború közötti korszakban lelassult, de a zsidóság az erősödő politikai és társadalmi antiszemitizmus ellenére is makacsul ragaszkodott a teljes asszimiláltság illúziójához. Az 1944-es tragédia megrendítette ezt az illúziót, és akik nem tudták túltenni magukat társadalmi környezetükről szerzett tapasztalataikon, elhagyták az országot. Nem következett be azonban, amit sokan vártak: a Magyarországon maradt zsidóság nem cserélte fel asszimilációs attitűdjét disszimilációsra.

Úgy látszik, a teljes asszimiláltság illúziójának megrendüléséből azonban azt a következtetést sem vonta le, hogy az asszimiláció választásának egyben az asszimilációs folyamat során keletkező konfliktusok tudatos vállalását is kell jelentenie. A sikeres asszimilációért a befogadó többségnek, és az asszimilációra

törekvő kisebbségnek is keményen meg kell dolgoznia, ennek a folyamatnak a beteljesítését nem lehet a történelmi tudat eróziójára, a történelmi felejtésre bízni. Az interjúrészletek azonban arról tanúskodnak, hogy a szóban forgó generáció viselkedése inkább menekülés volt valami elől, mintsem a fenti értelem-ben vett tudatos vállalás. Ez az attitűd jelenik meg gyermekeikhez való viszonyukban.

A szülők gyermekeiket a család zsidó származásáról egyáltalán nem, vagy ha igen, vonakodva, rossz lelkiismerettel világosítják fel, azzal a jól kivehető érzéssel, mintha saját törekvéseik ellen dolgoznának, mintha ezzel az „információval” valami rosszat zúdítanának gyermekeik fejére, valami olyat, amitől eddig sikeresen megóvták őket. A szülők a „negatív” asszimilációs stratégiát követték: úgy gondolták, ha elutasítják azoknak a problémáknak a tudomásulvételét, amelyek a háború utáni Magyarországon a zsidókérdést jelentik, akkor ezzel egyben magát a kérdést is megszüntetik. Ami az interjúk olvastán szembeszökő: a hallgatás asszimilációs stratégiájának kontraproduktivitása. Az a mód, ahogy a „második generáció” tudomást szerzett származásáról, szükségszerűen megzavarta, komplexusokkal terhelte meg zsidóságához való viszonyát. A szülők magatartása, származásuk eltitkolása megfosztotta gyermekeiket a választás lehetőségétől, eleve korlátozta őket abban, hogy maguk alakíthassák ki a számukra legelfogadhatóbb magatartást a kérdésben. Mindezzel azonban nemhogy megóvták volna őket azoktól a konfliktusoktól, amelytől féltették őket, hanem egyenesen kiszolgáltatták nekik. Ennek a „második generációnak” ugyanis nemcsak azokkal a problémákkal kell ily módon szembenéznie, amelyeket a zsidókérdés létezése egyébként is jelentene számára, hanem azzal is meg kell birkóznia, hogy saját zsidóságával való szembesülése már önmagában is megrögződöttként érte. S ez csak tovább akadályozza a problémák és konfliktusok tudatos vállalását feltételező pozitív asszimiláció folyamatát.

Az itt közölt 12 interjúrészletet igyekeztünk úgy összeválogatni, hogy tipikus eseteket szemléltessünk. A szövegrészleteket a következő fő kérdések köré csoportosítottuk: Mi volt a család attitűdje a zsidósággal és a tradíciók továbbadásával kapcsolatban? Hogyan tudta meg az interjúalany, hogy zsidó származású? Hogyan ítélte meg ezután családjá viselkedését? Jelentett-e neki, és ha igen, milyen problémákat az a mód, ahogy a származásáról tudomást szerzett?

Az interjúrészleteket két csoportba soroltuk aszerint, hogy a megkérdezettek milyen életkorban és milyen körülmények között tudták meg, hogy zsidó származásúak. Az interjúalanyok nevét betűkkel helyettesítettük. Az interjúkat Bakcsy Ildikó, Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin, valamint Stark András készítette, a szövegrészleteket Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin válogatta.

I.

Az első hét interjúrésztben olyanok szólalnak meg, akik előtt családjuk, ameddig lehetséges volt, titokban tartotta származását, s akik ezt viszonylag későn – serdülőkoruk táján – és többnyire családon kívüli forrásokból tudták meg. A megkérdezettek csoportja ahhoz túlságosan kicsiny, hogy reprezentatív következtetéseket lehetne levonni az interjúk során kapott információkból a „hallgatás stratégiáját” folytató szülők szélesebb csoportjáról. Néhány jellegzetességet azért mégis érdemes kiemelni.

Nem véletlen, hogy a származásukat tagadó vagy teljesen elhallgató szülők csoportjában viszonylag magas azoknak az aránya, akik kommunistának vallották magukat, és aktív szerepet vállaltak az 1945 utáni politikai rendszerben. Ezek a szülők egy tipikus asszimilációs attitűdöt reprezentálnak, amelyet AA tömören így jellemez: „Mi kommunisták voltunk, nem zsidók.”

Az is szembevetendő, hogy az ebben a környezetben felnevelkedett gyerekek viszonylag későn találtak olyan jelenségekkel, amelyek a zsidókérdés – és ezzel saját származásuk – felé terelték volna figyelmüket. Míg az alacsonyabb társadalmi rétegekből kikerülők viszonylag korán észrevették, hogy a társadalmi környezet számon tartja származásukat, még ha családjuk hallgatásba burkolja is azt, addig a privilegizált környezetből származók, akik jobb óvodákba, iskolákba jártak, jobb lakónegyedekben laktak, viszonylag hosszú ideig mozoghattak olyan homogén környezetben, ahol a kérdés elfojtásának taktikája egyrészt ugyanaz volt, mint szüleiké, másrészt pedig a nem zsidó környezet azonos ideológiai meggyőződés alapján akceptálta ezt.

Az interjúk arról tanúskodnak, hogy könnyebb volt a „hallgatás stratégiáját” követni olyan családokban, ahol csak két generáció – szülők és gyermekek – éltek együtt. Ha azonban a család együtt élt, vagy szoros kapcsolatot tartott fenn a nagyszülőkkel, akik természetesen jobban kötődtek a tradíciókhoz, külön taktikákat kellett kidolgozni a tradíció átadásának megszakítására (lásd AB, AD, AE), ami olykor a gyermeket szinte az abszurditást érintő szituációkba sodorta.

A „hallgatás stratégiája” jelenthette a származás **tudatos eltagadását** a gyerekek előtt (AB), jelenthetett **tökéletes tabuizálást**, amiből szükségszerűen következik a család történetének, a **kollektív családi emlékezetnek a megsemmisítése** (AC), megjelenhetett a zsidókérdés mint társadalmi probléma **létének tagadásában** (AA) vagy **előítéletes, primitív emberek agyszüleményeként** való beállításként (AF).

Ami a gyermekek magatartását illeti, a családi körülmények és más feltételek meghatározta sokféleség ellenére egy általános minta mindenképpen kirajzolódik. A megkérdezettek többsége, miután tisztába jött származásával, először többé vagy kevésbé tudatosan „jóváhagyta” és átvette szülei attitűdjét, vagyis zsidó származását ő maga is inkább **tehertételként** vette tudomá-

sul. De később, a „hallgatásra” visszavezethető konfliktusok megélése után, fokozatosan eltávolodott szülei magatartásától. Egyes esetekben csak „negatívan”, csupán annyiban, hogy szorongásainak, megoldatlan konfliktusainak okát fedezte fel származásának tényében és abban a módban, ahogy erről tudomást szerzett, más esetekben viszont kísérletet tett valamilyen zsidó identitástudat kialakítására.

1. AA (szülők: vezető beosztású tisztviselők, budapestiek)

Hogy mi zsidók vagyunk, az nem hangzott el otthon sosem, mert mi kommunisták voltunk, nem zsidók. (...)

Már nem emlékszem, mikorról van az első emlékem, kb. úgy tizenegy éves lehettem. A bátyám az építőtáborból azzal jött haza, hogy azt mondták rá, hogy zsidó. Ma is látom, ott áll a bátyám az előszoba közepén a bőrrönddel, és ordít, hogy őt lezsidózták. Erre a nővérem azt mondja neki: persze, mert zsidó vagy. Mire a bátyám, hogy ő bizony nem az. De igen, mert az apád is az, anyád is az, akkor te is az vagy. És erre a bátyám azt válaszolta, hogy lehet, hogy ti mind azok vagytok, de én nem vagyok az. Hát a bátyám, ő antiszemita lett. Borzasztóan szenved attól, hogy neki pont zsidónak kellett születnie, pedig a zsidók milyen undorítóak. (...)

Tizenhárom éves lehettem, amikor az egyik barátnőm az osztályból egyszer azt mondta nekem hazafelé menet, miközben az egyik tanárunkról beszélünk, akit nagyon szerettünk, és aki nagyon szeretett minket, hogy azért szeret minket, mert zsidó. Vagyis, hogy őt azért szereti, mert zsidó ő is. Én ezt nem éreztem addig. Elmeséltem a történetet egy másik barátomnak, képzeld, mondtam, a Panni azt gondolja, hogy a magyartanár azért szereti őt, mert mindketten zsidók. Pedig ez egy nagy hülyeség, hiszen ez a tanár engem is szeret. Én voltam a legjobb irodalmár, hát miért ne szeretett volna. És erre azt feleli a srác, hát ne hülyéskedj, azért, mert te is zsidó vagy. Ne hülyéskedjél – mondom. De igen, komolyan, te is zsidó vagy. Te ezt honnan tudod? Hát mert látszik rajta, meg különben is. Ez nagyon elkeserített; elkeserített, hogy nem azért szeret, mert én vagyok a legjobb irodalmár, hanem mert zsidó vagyok, tehát akár a legrosszabb irodalmár is lehetnék. De aztán úgy gondoltam, hogy nem lehet igaz, én mindenből a legjobb vagyok, miért ne szeretnének engem a tanárok. (...)

Amikor a barátom megmondta, hogy én is zsidó vagyok, azt gondoltam, hát jó, én is az vagyok. Ez nem okozott nekem semmi örömet, se mást, talán csak meglepett, de egyáltalán nem foglalkoztatott. Csak az egyetemen vettem észre magam, hogy egy bizonyos körben beszélni szoktunk arról, hogy mi zsidók vagyunk, van egy olyan kör, ahol ez téma. Bizonyos emberekről azt mondtuk, hogy ha egy zsidó hülye, akkor nagyon hülye, vagy pedig, hogy nagyon okos, mi lenne más, mint zsidó. Így került be ez a téma az én tudatomba is. (...)

Én soha nem találkoztam antiszemizmussal, de azt már a szememre hányták, hogy nem vagyok elég jó zsidó. Volt egy osztálytársam a gimnáziumban,

akinek a családjával jóban voltunk, gyakran összejártunk, még nyaraltam is velük, és ekkor, emlékszem, zavarta őket, hogy én mennyire nem vagyok zsidó, zsidó létemre. Hogy nem beszélek erről, hogy nem veszem észre, hogy valaki zsidó-e vagy sem, pedig rólam aztán ordít...

2. AB (szülők: vezető beosztású tisztségviselők, budapestiek)

Tudtam, hogy a nagymamám zsidó, és azt is, hogy ennek valami távoli köze hozzám is van, hogy ez valami olyan, amitől én sem vagyok teljesen független. De azt nem tudtam, hogy zsidó vagyok, sőt amiatt, hogy a szüleim ezt váltig tagadták, tulajdonképpen azt hittem, hogy nem vagyok az. Nem emlékszem, hogy mikor hallottam először azt a szót, hogy zsidó, talán a nagymamámtól, de önmagammal kapcsolatban először az általános iskolában hallottam, amikor az osztálytársaim megkérdezték tőlem, hogy zsidó vagyok-e. Nos, ekkor a klasszikus eset következett be: azt mondtam, hogy nem tudom. Aztán hazamentem megkérdezni, és megint teljesen ellentmondásos válaszokat kaptam, és továbbra is kétségek között maradtam. Amikor a nagyanyámat kérdeztem meg, ő azt mondta, hogy igen, a szüleim viszont azt mondták, hogy nem. Szóval, hogy zsidó vagyok-e vagy sem, egy nagy nyitott kérdés maradt egész gyerekkoromban. És mindez amellett, hogy nap mint nap láttam egy csomó olyan szertartást, aminek a zsidó valláshoz vagy tradícióhoz volt köze. Tudtam, hogy amikor a nagyanyám gyertyát gyújt, akkor ezt azért teszi, mert zsidó. Meg azt is tudtam, hogy héberül van a naptára, meg azt is, hogy majd jön a bácsi a szakállal, és hozza a kóser csirkét, és ez azért van, mert ők zsidók. Mi pedig azért nem eszünk olyan csirkét, mert mi nem vagyunk azok. (...)

3. AC (szülők: középszintű vezetők, budapestiek)

A nagyapát sosem láttam, még jóval a születésem előtt meghalt, a nagymamáról egészen halovány emlékeim vannak, kétéves lehettem, amikor meghalt. Ennél többet nem tudok róluk, mert a szüleim megpróbálták elfelejteni ezeket az éveket. El akarták felejteni kora felnőttkorukat, a háború éveit, és ezzel együtt kimosták az emlékezetükből a korábbi éveket is, így ezekről nem beszéltek nekem. Arról sohasem beszéltek nekem, hogy zsidók vagyunk. Ők nem valóságosak, de a szüleik még vallásosak voltak.

Tizenhárom éves koromig azt sem tudtam, mit jelent az, hogy zsidó. Azt hiszem, még a szót sem ismertem. Ez lehet, hogy furcsán hangzik. Amikor ezt a szót először hallottam, akkor sem tőlük, hanem egy nálam négy évvel idősebb barátomtól. Ő mondta el nekem, hogy mi is zsidók vagyunk, és hogy egyáltalán mi történt a zsidókkal. Én ekkor hallottam először, hogy mi történt velük, és nagyon megrettentem, és azóta sem tudom ezt megemésztetni magamban. Az az igazság, hogy sosem voltam hajlandó ezzel különösebben foglalkozni, már csak elvből sem, gondolván, hogy ha én becukom a szemem, akkor engem sem látanak. Tehát hogyha nem foglalkozom a problémával, akkor az nincsen, mármint akkor nincs antiszemitizmus. (...)

Nagyon megrázott, amikor a barátom felvilágosított. Én korábban ezzel a kérdéssel sohasem találkoztam. Rokonunk egy sem maradt, a családban senki sem beszélt róla, a szüleim még olyan apróságokban is kerülték a témát, hogy esetleg jiddis szavakat használtak volna. Azt hiszem, ők teljesen ki akarták iktatni az életemből ezt a problémát s a vele való szembesülést. (...) De családon kívül sem találkoztam a kérdéssel, sosem találkoztam antiszemizmussal. (...) De amikor szembesültem a dologgal, ahogy mondtam, csak verbális módon, nagyon mélyen érintett, hogy milyen borzasztó dolog ez, és hogy tulajdonképpen egy üldözött fajtának vagyok a leszármazottja. (...)

Mind a mai napig nagyon foglalkoztat a dolog, de csak tudat alatt, mert az nem fordul elő, hogy magamban ezen gondolkodom, vagy valakivel erről beszélek. (...) Szóval bennem mind a mai napig főleg az álmaimban jelenik meg ez a probléma, nagyon gyakran álmodom, hogy üldöznek. (...) A legplasztikusabb az volt, amikor azt álmodtam, hogy Magyarországon egy junta van hatalmon, valami fasisztoid junta, amely elhatározza, hogy kiirtja az összes zsidót. Így, hogy zsidót. De ez csak az álom végén derül ki. Az álom úgy kezdődik, hogy hangszórókon közhírré teszik, hogy nagy népiünnepély lesz a Duna-parton, lesz ott mindenféle nyalánkság, mézeskalács, játékok, zene, szórakozás, és hogy mindenki menjen oda. Én is odamentem a családommal, és amikor már mindenki odagyűlt, óriási locsolókocsikat indítanak be, és a víz iszonyatos erővel mindenkit belesodor a Dunába. És amikor ezt látom, mert engem nem kapott el a víz, akkor jövök rá, hogy ezek a zsidókat akarták kiirtani, és ezért csinálták a népiünnepélyt. Egy másik álmom meg az ókorban játszódik. Megyek egy sivatagban, és jön szembe egy csoport csupa csontig soványodott ember, és középen a fejük felett visznek egy hatalmas tálat, hússal és kenyérral megrakva. Megkérdezem, hogy miért ilyen soványak, mire ők azt válaszolják, hogy mert éheznek. Kérdezem, hogy miért nem eszik meg a húst meg a kenyeret, mire azt válaszolják, hogy azért nem, mert az az áldozat. Erre kérdezem, hogy hová mennek, mire ők, hogy mennek magukat keresztre feszíteni. Ezt az álmot nem egészen értem, lehet, hogy ez is kapcsolatban van a zsidóüldözéssel, nem tudom. (...) Ahogy önmagukat feláldozzák, mint ahogy a zsidók hagyták magukat lemészárolni, sőt elébe is mentek sokszor.

4. AD (szülők: alkalmazottak, budapestiek)

Családunk nagyon összetartó család volt, nagyon erősek voltak a szokások, amiket a nagymama 1945 után átvezetett pártérzelmeibe, mert úgy érezte, hogy csak a párt mentette meg Auschwitztól, az isten az semmiképpen sem. És átváltott az oroszokra. De azért az jellemző, hogy halála előtt, noha egyébként egyáltalán nem tartott be semmiféle vallásos előírást, szemináriumokat vezetett, meg pártbizalmi volt, végül is mégis egyházi temetést kért, és végül is zsidó módra temették el. Hogy mi ment végbe benne, azt nem tudom, de a pártot azt eléggé komolyan hitte. Hogy istennel együtt volt, azt nem tudom. Arra emlékszem,

hogy amikor négy-öt éves lehettem, mesélte, hogy különböző táborokban volt, de arról szó sem esett, hogy ő zsidó volt, vagy hogy én zsidó vagyok. Ezt eléggé titkolták előttem, erről nekem egyáltalán nem akartak beszélni, de a nagymama már kora gyerekkoromban beszélt a háborúról, hogy a háború egy borzalmas dolog, és amikor a háború kitört, akkor ő rádöbrent arra, hogy isten nem lehet, mert ha lenne, akkor nem engedné meg ezt. (...)

A nagypapák kilencen voltak testvérek, a nagymamáéknál három-négy testvérről tudok. A rokonságnak egy része vidéken maradt, ők megmaradtak vallásosnak. A nagymama és a nagypapa lejártak hozzájuk széderezni, de erről én persze semmit sem tudtam. Később, amikor már nagy voltam, kiderült, hogy ők minden évben lejártak széderezni Miskolcra. Biztosan azért is, hogy a családot ne provokálják, de arról fogalmam sincs, hogy a lelkükben ez hogyan is volt. (...) A nagyapám és a nagyanyám nem tartottak semmiféle tradíciót. A nagynémék vidéken igen. De a nagypapa meg a nagymama leszokott a zsidóságról. Alapjában véve nem tudom, hogy voltak ezzel, mert a nagymamával erről sohasem beszéltünk. Ők teljesen el akarták titkolni előlem ezt az egészet. (...)

Apámról, családjáról, zsidóságáról, zsidó öntudataról semmit sem tudok, mivel ő nagy kommunistába ment át. Anyám is egészen korán belépett a pártba. Olvastam egy levelét, amelyet 1946–48 körül írt a nagyanyámnak, amelyben azt írta, hogy milyen jó, hogy a nagymamám is bekapcsolódott a mozgalomba, és örül, hogy nem kell szégyellnie az anyját, és tarthat vele kapcsolatot. Ezt nyilván egészen komolyan gondolta, valóban kommunista volt, mert úgy gondolta, hogy az oroszok mentették meg az életét. Az anyámban semmi sincs a zsidó anyából meg a zsidó feleségből, s felszínen semmi sem jelenik meg a zsidóságból, és a szorongásait is elég jól elfojtotta. (...)

Az egyik első emlékem a kérdésről, hogy egyszer vidéki nagynéméknek úgy négy-öt éves korom körül azt meséltem, hogy képzeljék, volt egy nép, akit kiirtottak, és zsidónak hívták. Ahogy meséltem, rögtön éreztem, hogy valami nem stimmel, mert nagyon röhögtek. (...)

Egy másik emlékem, hogy egyszer később, amikor új iskolába kerültem, figyelmeztettek az osztálytársaim, hogy ne barátkozzak egy lánnyal, mert az zsidó. Iszonyatosan felháborodtam, szörnyű igazságtalanságnak tartottam a dolgot, hiszen ő is csak egy ugyanolyan lány, mint én, mint bárki más. Otthon felháborodva meséltem el az esetet. Végighallgatták, de nem mondtak semmit, csak annyit, hogy helyes, ahogy gondolkodom. (...)

Szintén gyermekkoromból emlékszem, hogy a nagynémém férje szigorúan betartotta a vallási szokásokat. Mindenfélét csináltak, például ha leültek enni, a fejére tett valamilyen sapkát. Ezeket láttam, de nem tűnt fel, nem kérdeztem semmit, mert tudtam, hogy ez valami vallásosság. De az nem jutott eszembe, hogy ez egy másik vallás, mert nekem a kereszténység volt a vallás. (...)

Tizenvalahány éves voltam, amikor megindultak a kártérítési perek. Nekem akkor még fogalmam sem volt arról, hogy zsidó vagyok, csak az tűnt fel, hogy

valamiről vagy németül beszélnek, vagy kiküldenek engem a szobából. Bosszantott, hogy folyton kiküldözgetnek, elkezdtem hát figyelni, kutatni, és végül megtaláltam egy iratot, amiből kiderült, miről is van szó, mi ez a kártérítési do-log. (...)

Aztán tizennégy éves koromban az egyik osztálytársamtól tudtam meg vég-érvényesen, hogy zsidó vagyok. Az volt a furcsa, hogy mindig voltak körülöt-tem lányok, akik nagyon barátkoztak velem. Nagyon zsidó érzelműek voltak, és mindig mondták is, hogy ők zsidók, és zsidókkal barátkoznak. És velem ba-rátkoztak. Ha elgondolkodtam volna ezen, rá kellett volna jönnöm, hogy én is zsidó vagyok. (...)

A szüleimmel sosem beszéltem ezekről a témákról, de ők valahogy rájöttek, hogy én ezt tudom. Ez úgy történt, hogy első gimnáziumban volt egy nagy vita az osztályban, amikor a KISZ-felvételek zajlottak. Az egyik fiú közölte, hogy a Katit nem lehet felvenni a KISZ-be, mert zsidó. Ebből nagy botrány lett. Egy nagy zsidóvita robbant ki az osztályban, elég nyíltan előkerült a téma, hogy ki zsidó, meg nem zsidó. Ekkorra engem már teljesen felvilágosítottak az osztály-társaim a származásomról, és azt is közölték, hogy az osztály 90 százaléka zsidó, és nekem éreznem kellett, hogy nem a 10 százalékba tartozom. Azok, akik na-gyon zsidók voltak, sokat beszéltek arról, hogy nekik mennyi problémájuk van, hogy milyen antiszemitizmus van az országban. Bennem pedig az az álláspont alakult ki, hogy az embernek nem kell magában erőltetni ezt a zsidóságot. Azt gondoltam, hogy a zsidók maguk csinálják az egész zsidókérdést, és lám, én még nem kerültem soha szembe ezzel, engem nem zsidóztak le, nekem semmi problémám nem volt, és lám, azoknak meg mennyi van. (...)

5. AE (szülők: alkalmazottak, budapestiek)

Gyakorlatilag késő kamaszkoromig, tehát tizenhat-tizenhét éves koromig nem tudtam, hogy zsidó vagyok. De tizennyolc éves koromra már biztos tud-tam, hogy az vagyok. Emlékszem egy esetre, úgy a negyedik gimnázium elején lehetett, elmentünk valami budapesti térszbe dolgozni az osztállyal. Dolgoztunk a szőlőben, és beszélgettünk. Én új voltam ebben a gimnáziumban, az osztály-társaimat még nem ismertem. Volt ott egy srác, aki arról beszélt, hogy ő a zsi-dókat ezer méterről is felismeri. Nekem tartott erről prédikációt, én meg mo-solyogtam magamban, hogy lám, ezt pont nekem mondja, de ezek szerint en-gem nem ismert fel. Emlékszem a hangulatra, ahogy ott álltunk a szőlőben, ronda idő volt, ő csak mondta, mondta, engem pedig nem zavart, amit mond, nem éreztem sértve magam, nem élt bennem az, hogy én már milliószor hallot-tam ezt a hülyeséget, szóval nem éreztem támadva magam. Nem éreztem ma-gam veszélyeztetve. Egyszerűen azért nem, mert például az általános iskolából egyetlen mondatra sem tudok visszaemlékezni, ami azt firtatta volna, hogy zsi-dó–nem-zsidó, sem a középiskolából, korábról, szóval én egy intakt, érintet-len környezetben nevelkedtem, otthon pedig ilyesmirel nem esett szó. Vala-

honnan pedig ekkorra már tudnom kellett, hogy zsidó vagyok, mert követtem az osztálytársam dumáját, de hogy honnan tudtam, miből tudtam, fogalmam sincs. Nyilván családi történetekből, a „védett ház” stb., de a zsidóság nem jelentett nekem semmit. Abszolút semmit. (...) Meg vagyok győződve arról, hogy amikor otthon mesélték ezeket a történeteket – egyébként nagyon ritkán –, akkor ezek a történetek nem kaptak semmiféle különös felhangot. Nem a zsidósorsról szóltak, hanem egyéni sorsokról. Vagy arról, hogy mi mindent köszönhetnek a szovjet csapatoknak, mert ha nem jönnek, őket is deportálják. Számukra a felszabadulás valóban felszabadulás volt. (...)

Én 1950-ben születtem, 1960-ig együtt élt a család, azután külön éltünk a nagyanyámtól. A karácsony azt mindig nálunk ünnepeltük, a karácsony az nálunk szent volt. Ami pedig elkötelezett zsidó családnál alig fordul elő. Azt, hogy zsidó vagyok, a nagyanyámtól sohasem hallottam. Olyannyira nem, hogy amikor megtudtam, hogy zsidó vagyok, nem tudom, hogy honnan, még meg is kérdeztem, hogy nagyanyám is az? Erre az anyám elkezdett röhögni, hogy hát mi más lenne? (...)

Apám és anyám életéről alig tudtam valamit. Munkásmozgalom, szemináriumok – ilyen közegben nőttem fel. Nálunk otthon volt szó a Szovjetunióról, a kommunizmusról, mindenről, de a zsidóságról soha. Apám elkötelezett kommunista, anyám szintén, de nyilván apám is vonszolta magával, és így mindenfelé foglalkoztak, de a családdal, tradícióval nem. Nagyapám jött csendesesen, mint az árnyék, minden szombaton, de ő sem mesélt soha semmilyen történetet a családról, nem tudom, miért. Ő nem volt soha párttag, a politika nem érdekelte. De tőle sem hallottam. semmit. (...)

Már azt hiszem, hogy ez a viselkedés tudatos elhatározás volt a szüleim részéről. De a zsidóság nem is volt életkérdés számukra. Ők teljes energiával a mozgalom felé fordultak, kellett nekik egy ilyen védekezés, ami majd védelmet nyújt a zsidósorsral szemben. Ez biztos, hogy így volt. De én csak ezt most, harminchárom éves fejjel gondolom, akkor ennek semmi jelét nem láttam. (...)

Úgy tizennyolc éves korom után, nagyon lassan kezdett, nem annyira fontosá válni, mint inkább közelebb kerülni hozzám a zsidóságom. Amikor tizennyolc éves voltam, és leérettségiztem, a zsidóságomról még alig tudtam valamit. Aztán katona lettem, a zsidóságról ott sem esett szó. Aztán egyetemre kerültem, és ott sem. A jó ég tudja, mikor is esett szó róla. Szóval úgy tiz-tizenöt év alatt, észrevétlenül, és nem tudom, mitől lett nekem a zsidóságom fontos, vagy fontosabb. (...)

6. AF (szülők: alkalmazottak, budapestiek)

Tizenkettő-tizennégy éves lehettem, amikor az iskolában felszedtem olyan kifejezéseket, hogy zsidrákok, meg hülye zsidó, aztán, amikor ezeket otthon használtam, anélkül hogy igazán tudtam volna, hogy mit jelentenek, akkor került először szóba a téma. Ez volt az első alkalom, hogy elmondták: vigyázz, te

is az vagy! Szóval használtam ezeket a kifejezéseket, anélkül hogy tisztában lettem volna a saját származásommal, és akkor apám és anyám felvilágosítottak. Addig sohasem volt erről szó, és akkor sem lett igazán kibeszélve, megmagyarázva. Valami olyasmit mondtak, hogy vannak buta emberek, akiknek ilyen előítéleteik vannak. A dolog le volt öntve valamilyen ideológiai maszlaggal, hogy nem szabad így beszélni, és csak másodsorban említették, hogy én is zsidó vagyok. Valahogy úgy, hogy hát jobb, ha tudod, hogy te is zsidó vagy, nem mondom, hogy erről beszélni kell, azt sem, hogy titkolni kell. Erre megkérdeztem, hogy mit mondjak, ha kérdik, hogy milyen vallású vagyok, mire a frappáns válasz az volt, hogy mondjam, hogy felekezeten kívüli. (...)

Ezzel a felvilágosítással nem sokat tudtam kezdeni. Érdekes módon szegényérzetet, feszélyezettséget váltott ki bennem, amit kb. csak tizennyolc éves koromra sikerült feldolgoznom. Valami kisebbségi érzés volt ez, nem bírtam szembenézni azzal, hogy szidják a zsidókat. Emlékszem, hogy a gimnáziumban már ez nagyon bántotta a fületem, de nem tudtam felvállalni, nyugodtan reagálni. Először tizenhat-tizenhét éves koromban válaszoltam erre, és kértem ki, hogy hogy lehet így beszélni. Addig, amíg az ember szégyelli, hogy zsidó, addig nincs hozzá mersze, hogy felháborodjon egy ilyen kijelentésen. Én kb. a gimnázium vége felé, valamitől, nem tudom, mitől, már fel mertem vállalni, hogy hát az vagyok, és hála az égnek, hogy az vagyok. (...)

7. AG (szülők: értelmiségiek, budapestiek)

A szüleim egyáltalán nem voltak vallásosak, a nagymamám bizonyos előírásokat betartott, időnként gyertyát gyújtott, böjtölt, de például nem járt templomba, és nem vezetett kóser háztartást. Én nem tudtam, hogy miről van szó, de hát nem is éltünk együtt a nagymamával. (...)

Nem tudom megmondani, hogy hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok. Az általános iskola hetedik osztályában, tehát amikor tizenhárom éves voltam, még biztosan nem tudtam, és a gimnázium első osztályának végén meg már biztos, hogy tudtam. Az is biztos, hogy nem a szüleimtől tudtam meg, úgy, hogy azt mondták volna, nézd fiam, te zsidó vagy. De az lehet, hogy a szüleimtől tudtam meg valamilyen utalás formájában, amelyből kikövetkeztethettem, hogy biztos én is zsidó vagyok. Akkortájt volt a 67-es háború, és valószínű, hogy annak kapcsán tudtam meg. Nem tudom pontosan megmondani, de mindenképpen egy evolúciós folyamat eredményeképpen jutott el a tudatomig, hogy aha, én zsidó vagyok. (...) Azokat a megjegyzéseket, amelyekből ezt kikövetkeztethettem, a szüleim biztos nem azért ejtették el, hogy mi megtudjuk, hogy zsidók vagyunk, hanem egyszerűen beszélgethettek, s a mindennapi beszélgetés közben szóba jöhetett a téma, Izrael, a zsidóság, 1945 stb. És ahogy nőttem fel, volt egy pont, amikor ez szöveget ütött a fejembe. Ők biztos, hogy nem tudatosították bennünk, hogy zsidók vagyunk, de azt hiszem, titkolni sem akarták. Valahogy ők ezt nem tartották fontosnak. (...)

Mindenesetre arra élénken emlékszem, hogy a gimnázium harmadik osztályának vége felé beszélgettem egyszer két barátommal, akik szintén zsidók, és ekkor merült fel először tudatosan ez a kérdés, a kérdés, hogy miért van az, hogy a mi baráti körünkben sok a zsidó, illetve hogy lényegében zsidókból áll. Emlékszem, beültünk egy étterembe, beszélgettünk, és először tudatosítottuk mindezt. Próbáltuk keresni a választ, de nem találtuk, mondtuk egymásnak, hogy biztos van ennek valami okda, de mi nem találtuk.

II.

A szövegrészletek második csoportját olyan interjúkból válogattuk, amelyek alanyai már kisgyermek koruktól kezdve tisztában voltak származásukkal. Ebben a csoportban a szülők társadalmi státusa többnyire különbözik az interjúk első csoportjában megszólalók szüleinek státusától: itt nem találunk kádereket vagy magas beosztású funkcionáriusokat. Ezek a szülők elsősorban kispolgári környezetből kerülnek ki, és ebben a csoportban már a vidéki zsidó családok is megjelennek.

Mindez azonban nem elegendő a következtetés levonásához, hogy alacsonyabb társadalmi rétegekben a szülők magatartása alapvetően más a vizsgált kérdésben, mint a magasabb státusú rétegekben. Valószínű azonban, hogy alacsonyabb rétegstátusú családokban a gyermekek gyakrabban tudják, hogy zsidó származásúak, mint magasabb státusú családokban. De ez nem feltétlenül a szülők attitűdbeli különbségének a következménye, hanem inkább annak, hogy ebben a környezetben nehezebb elkerülni, hogy a környezet idejekorán tudomására hozza a gyermekeknek származásukat. Másrészt a kedvezőtlenebb anyagi körülmények miatt (pl. a család több generációja lakik egy lakásban) nehezebb megszakítani a tradíciók egy részét esetleg még megtartó nagyszülők és az unokák közötti kommunikációt. Valószínű, hogy a szülők magatartását az is meghatározza, hogy hol helyezkedik el a család az egyes rétegeken belül.

A körülmények, amelyek között a megkérdezettek megtudták származásukat, eltérnek egymástól. Vannak olyanok (BB, BC) köztük, akik tradíciókat tartó családokban nőttek fel, más esetekben (BA, BD) pedig a környezet magatartása már korán arra kényszerítette a szülőket, hogy beszéljenek a gyermekeknek a család származásáról. Szembetűnő, hogy vidéken milyen elevenek még az etnikai különbségtudat elemei és a középkori eredetű, teológiai antiszemitizmus maradványai (BA, BB), amelyek a „hallgatás stratégiáját” ebben a környezetben még akkor is tökéletesen lehetetlenné teszik, ha a szülők egyébként hajlanának erre (BA). Az is feltűnő, hogy a tradíció még ebben a környezetben is többnyire csak áthagyományozott, egyre halványuló szokás, nem pedig élő kulturális tényező.

Ami a szülők attitűdjét illeti, bár gyermekeik előtt jóval korábban beszéltek a zsidóságról, mint az előző csoportbeliek szülei, mégsem mondható el róluk, hogy alapvetően eltérő alternatívát képviseltek volna az asszimiláció kérdésében. Az interjúkban elmondottakból nyilvánvaló, hogy ezek a szülők is asszimilációs beállítottságúak voltak. Bár származásukat nem titkolták vagy nem titkolhatták, ők is „negatív” asszimilációs stratégiát követtek. Szembenézés helyett ők is menekültek, zsidóságukat teherként viselték, és azon voltak, hogy csak annyit adjanak át belőle a következő generációnak, amennyire különféle okok miatt kényszerítve érezték magukat. Ez magyarázza, hogy bár a megkérdezettek tudatos életük során mindvégig tudták, hogy zsidó származásúak, ez mégsem tette könnyebbé számukra a zsidókérdéssel való szembenézést, mint az előző csoport tagjainak. Az interjúk a környezettől való különbözős tudata miatt érzett szorongásokról vallanak (BC, BB), illetve sokszor ezek következményeképpen be-következő agressziókitörésekről (BA, BD).

1. BA (szülők: gazdálkodók, falusiak)

A bátyám 1949-ben született, én meg 1954-ben. Ő jóval előbbi gyerek volt, én már nem is szándékoztam lenni. Véletlenül születtem. Egyébként apámék a bátyámat sem akarták, ők a háború után már nem akartak gyereket. Apám első gyérékének elvesztése után annyira meg volt törve és... bennem is volt egy ilyen, hogy Magyarországon ne szülessen zsidó gyerekem. De őbenne még erősebben. De aztán gyereke született a testvérenek, és akkor ők is meghagyták. (...)

Gyerekkoromból sok fájó emlékem van. A szüleim úgy neveltek engem, mint akármelyik magyar gyereket, de a gyerekek nem fogadtak be ilyenként bennünket. A bátyámat és engem is folyton csúfoltak, sértegettek. Azt is, hogy zsidók vagyunk, nem a szüleimtől tudtam meg, hanem a szomszéd gyerekektől. Hogy mi feszítettük föl Jézust. Talán öt vagy hat éves voltam akkor. Nem is tudtam, ki az a Jézus, és mi az, hogy megfeszítettük. Megkérdeztem a szüleimtől, és akkor mondták, hogy mi zsidók vagyunk. Nem emlékszem, milyen fogalmakkal mondták el, hogy zsidók vagyunk, hogy vajon ez egy vallás vagy nép, tulajdonképpen csak megpróbálták ellensúlyozni azt a mérhetetlen mocskolódást, amit a gyerekek ránk zúdítottak. Emlékszem, azt magyarázták, hogy Jézus is zsidó volt, megölték őt, de nem a zsidók, ezt csak ránk akarják fogni. (...)

Volt egy tanítóm, az engem mindig laska-királynak hívott. Én nem tudtam, hogy ez egy antiszemita megnyilvánulás, mert mi nem kaptunk semmiféle zsidó nevelést. Sok ilyesmit tudnék meg felsorolni, sok mindent, amit ellenem vagy még inkább a bátyám ellen elkövettek. Csak egy jellemző dolgot mondok. Őt annyira megvadították ezek a gyerekek, akik folyton zsidózták és bántották, hogy amikor feljött Pestre, és a nagybátyám elvitte a vasárnapi iskolába, amikor a gyerekek ott zsidózni kezdtek, vagy mondtak valami sértőt, nem tudom, hát valami tíz gyereket nagyon megvert.

2. BB (szülők: munkások, vidéki város)

Nem tudom pontosan megmondani, hogy mikor tudatosodott bennem, hogy zsidó vagyok, de valószínűleg négy-öt éves lehettem. Karácsony lehetett, mindenki készülődött a karácsonyra, várta az ajándékokat, nálunk otthon meg nem volt semmi. Megkérdeztem, hogy miért nincs nálunk semmi, a szomszéd gyerekeket kérdeztem meg, mire mondták, hogy hát ti zsidók vagytok. Hát valószínűleg így tudtam meg. Hogy ti zsidók vagytok, és ti öltétek meg a Jézuskát. Ez a kettő valahogy összekapcsolódott egymással. Így jutott tudomásomra, hogy én más vagyok, mint a többi. (...)

Az ünnepeket az anyám betartotta, gyertyát gyújtott, amikor kellett, ez megvolt. De én nem tudtam gyerekfejjel, hogy miért gyújtunk gyertyát, nem gondoltam arra, hogy mások gyújtanak-e gyertyát. Más gyerek ezt nem is tudta, ezzel nem dicsekedtünk, nem mondtam, hogy megyek haza, mert az anyám gyertyát gyújt. Én azt hittem, hogy a gyertyagyújtás játék. (...)

Anyám az ünnepeket, a szokásokat a szigorú ortodox hagyomány szerint tartotta meg. Olyanokat megcsinált, hogy péntek reggel bement a városba a csirkét levágnatni, aztán este hazahozta megkopaszva, vonaton, ezt ettük péntek este meg szombaton. De vallásos nevelést tulajdonképpen nem kaptunk. Ő csak gyertyát gyújtott, mert ennek köze volt istenhez. Mert azt hitte, hogy ezzel valamilyen szolgálatot tesz. De sosem magyarázta meg, hogy ez mit jelent, hogy mik az ősi szokások, nem mondott el történeteket, ami közelebb vitt volna a Bibliához, bibliai történeteket. Nem ismerte ezeket, nem tudta, hogy mit csinál. Vallásos nevelést tehát nem kaptunk. Mi csak a dolog rossz oldalával találkoztunk. Mert ha a nevelés meglett volna, hát az mindenképpen támpontot ad, segít valahogy eligazodni. De mi csak azt tudtuk, hogy mi mások vagyunk, hogy mi öltük meg a Jézuskát, de hogy ki volt az a Jézuska, azt sem tudtuk. (...)

Később, amikor a Jézuska megjelent a képzeletemben, hát valami ellenszenvet éreztem, hogy ez az, akit mi öltünk meg, valakik, régen, valamikor, és őmiatta vagyok én megkülönböztetve. De azt se tudtam, hogy miért kellett őt, szóval miért... öltük őt meg. Szóval azt sem tudtam, hogy tulajdonképpen miért idegen tőlem. Ezt se tudtam.

3. BC (szülők: alkalmazottak, vidéki város)

Én tudtam, hogy zsidó vagyok, szerencsére már egész kicsi koromtól. Az ünnepeket mindig megtartottuk, és hittanra is jártam. De ez a családnál szélesebb körben soha semmilyen formában nem mutatkozott meg, és sokáig a családon kívül senki nem érezte velem, hogy hát zsidó vagyok.

Egyszer azonban történt egy rettenetes eset. Volt az osztályban egy nagydarab lány, én voltam a hetes, és valamivel, már nem emlékszem, mivel, megfenyegettem, hogy felírom, vagy valami ilyesmi, mire azt mondta: „Hallgass, te ronda zsidó!” Ekkor kezdtem el gondolkodni, elkezdtem gondolkodni azon, hogy miért mondja ezt ő szidalomként, bántásként, miért van ez. Azért kezdtem el gon-

dolkodni ezen, mert addig még soha senki nem érezte velem. (...) És itt, a szembesüléskor azt éreztem, hogy szörnyű, hogy ezt (az ünnepekkor való hiányzásokkal, hittanra járással stb.) én váltom ki. Lehet, hogy erőszakolt, amit mondok, de az anyámék auschwitzi elbeszéléseiben mindig előjött egy nagyon sarkalatos pont, az, hogy az életben maradásnak az volt a feltétele, hogy az ember egy maradjon a szürke tömegeből. Tehát, hogy ne tűnjön ki, ne legyen más. Én ezt annyiszor hallottam gyerekkoromban, hogy rettentően elkezdtem félni attól, hogy én más legyek. Valamilyen módon más, külsejében, szokásaiban más. És biztos, hogy ezért féltem és éreztem rosszul magam.

4. **BD** (szülők: alkalmazottak, vidéki város)

A szüleim egy vidéki városban laktak, egy egyedülálló nyugdíjas színésznőnél albérletben. Amikor megszülettem, ez a színésznő úgy megszeretett, hogy ő gondozott engem. Őröla én mindig úgy beszélek, hogy a nagymamám. Szóval ő volt a nagymamám. Ő pedig elvitt és megkereszteltetett, sőt amikor apám meghalt, katolikus hittanra is járatott. Anyám, azt hiszem, úgy volt ezzel, hogy hát nem kell ezzel törődni, és ha valami kell, hogy a gyerek legyen, hát legyen inkább katolikus. Én azonban mindig zsidónak hittem, vallottam és vallom magam. (...)

A kérdés úgy jött elő, hogy zsidóztam. Ötéves koromban azt mondtam valakire, hogy azzal a gyerekekkel nem játszom, mert az zsidó. Ekkor a család megdöbrent, és elkezdtek mondani, hogy hát kisfiam, hát te is az vagy! Mondták, hogy apuka is zsidó, anyuka is zsidó, Klárka is zsidó, Jancsika is az, mindenki zsidó ebben a családban. Erre én közöltem, hogy hát ha ennyi zsidó van a családban, hát én titeket akkor is szeretni foglak, de a többieket továbbra sem. Ezután valószínűleg napirenden tarthatták a dolgot, mert érezték, hogy ez nem lesz jó, akarták, hogy tudjam, hogy aszerint éljek, no nem vallásilag, hanem hogy tudjam, hogy hova tartozom. (...)

Tizenöt éves voltam, amikor először találkoztam személyre szólóan, nekem szabottan, hogy büdös zsidó, hogy szappant főzünk még belőled. Ez a gimnáziumban volt. Már az is zavart, hogy egyszerre az uszodában elkezdtek a diákok úgy köszönni egymásnak, hogy „Heil!”. Azután egyszer valami gyakorlaton voltunk, valahol a szőlőben dolgoztunk, és egyszer csak hallom, hogy mögöttem zsidóznak, de keményen. Eddig a napig mindig azt hittem, hogy másra zsidóznak, szóval eszembe sem jutott, hogy rajtam az látszhat. Mert ezt nem közöltem a többiekkel, nem azért, mert... szégyelltem... mert nem... nem jött elő, hogy erről beszélni kellene a gyerekekkel. Egy darabig ott sem vettem észre, hogy nekem szól, de amikor a szemembe mondták, hogy öreg, belőled is szappant főzünk, akkor csákánnyal mentem nekik, szóval életemben először akkor borított el...

Úgy jött a dolog, mint a filmszakadás, és az ember oda üt, ahol puhát érez. Szóval én azóta ilyet nem éreztem, meg előtte sem. Én ezt nem jelentettem, ha-

nem megpróbáltam, hát hol ököllet, hol szép szóval ezt az egészet visszafogni. De valaki jelentette. És akkor engem is elővettek az ügyben, hogy mi volt, miért nem jelentettem. Azt hiszem, túlzottan fel is fűjták a dolgot, tizennégy éves gyerekekkel nem a pártbizottságon kell ebben az ügyben foglalkozni, hanem az iskolában a pedagógusoknak.

5. BE (szülők: értelmiségiek, budapestiek)

Nem emlékszem, hogy honnan tudom, mikortól tudom, hogy zsidó vagyok. De ez nem volt titok a családban. De nem is volt beszédtema. Ez valahogy úgy természetesen adódott, hogy mi zsidók vagyunk, annyira nem foglalkoztatott a kérdés, hogy egyszer, amikor balhéből horogkeresztet rajzoltunk az egyik osztálytársunk köpenyére, amiből botrány lett, és az apám megkérdezte, hogy miért éppen egy zsidónak rajzoltam a hátára a horogkeresztet, én csak néztem, nem is tudtam, hogy a Gyuri zsidó volt. Szóval engem ez nem foglalkoztatott, nem tartottam számon, hogy az osztálytársaim közül ki zsidó, és ki nem az. Magamról tudtam, de tovább nem érdekelt a dolog. (...)

Emlékszem egy másik jellemző történetre. Egyszer volt nálunk egy házaspár vendégségben, a férfit mindketten, tehát apám és anyám is ismerték, a nőt csak anyám. Én úgy tíz-tizenkét éves lehettem. Valahogy úgy adódott, hogy a vendégek épp kimentek a szobából, és ekkor apám megkérdezte anyámat: Is she a Jew? – tehát angolul kérdezte meg, hogy én ne értsem. De én addigra már pontosan tudtam, hogy mit is jelent, hogy „Jew”. Apám tehát számon tartotta ezeket a dolgokat, de azt valószínűleg nem tudta, hogy én tudom. Engem sosem kérdezett erről, és nem hiszem, hogy használta volna a „zsidó” szót a családban vagy előttem.